

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԼՁ. 8 ԱՐԻ 1924

Ցարեկան 4 դղ. = 1 ստերկինգ:

ԹԻԻ 5-6
ՄԱՅԻՍ—ՅՈՒՆԻՍ

FREDERICK CORNWALLIS CONYBEARE

Հայագետը Յունուար 9ին մեռաւ յանկարծամահ Փուլստոնի մէջ: Ծնած 1857ին՝ ամիւսնացաւ 1883ին Նախ Մէյրի Էմիլի Մաքս-Միւլլերի հետ, որ մեռաւ 1886ին, եւ երկրորդ անգամ՝ իր այժմեան վերապրող տիկնոջ՝ Զէյն Մակ-Դոուլլի Օքսֆորդի համալսարանին պատուոյ անդամ եւ 1913ին պատուոյ ուսուցիչ օրինաց Ս. Մնդրէի: Ունէր Նաեւ Վենետիկեան Միսիթարեաններու Ճեմարանին անդամակցութեան տիտղոսը:

1888ին: Տոնքրիշի դպրոցէն շրջանաւարտ անցաւ Օքսֆորդի համալսարանը, ուր 1881ին նշանակուեցաւ անդամ եւ դասախօս: 1883ին անուանուեցաւ Magister Artium Oxon., 1903ին՝ Բրիտանական ազգութիւնի անդամ, 1906ին՝ Officier d'Académie française, 1907ին՝ Գիտէսի համալսարանին ատուածարանութեան պատուոյ ուսուցիչ, 1913ին՝ Կրնար նպաստել: Կոնիբիւր ինքն անձամբ կը շնչոտէ կարեւոր այս դէպքը. Professor Margoliouth first incited me to learn Armenian and pointed out to me some of the work which an Armenian student may help to accomplish (Aristotle's

Բաստկապէս Պրոֆ. Margoliouthին էր որ միեզ հանգուցեալը հայագիտութեան ասպարէզ ուցոյց տուաւ անոր գործեր, որոնց կատարումին հայերէնագէտ մը միայն

1

516-66

categories, էջ XXXVIII): Այսպէս քաջալերուած մեծ Հեղինակութիւնէն մատնանշուած գործերուն հիմնական ուսումնասիրութեան նախանիւթեր հայթայթելու եւ հայերու ways of living and thinking մերձուստ ուսումնասիրելու դիտումով գիտական ծանապարհորդութիւններու գծերն ընդարձակեց Կոնսթանտին Երուսաղէմ ու Էջմիածին (1891): Հայագիտական կարեւոր այս կայաններուն մէջ այնքան յառաջացաւ հայ լեզուի վարժութեան մէջ որ կրցաւ Էջմիածնի եւ Երուսաղէմի միաբաններուն հետ առանց թարգմանի միջնորդութեան խօսակցիլ հայերէն, ինչպէս կը հաւաստէ ինքն անձամբ Armenia and the Armenians թոռոցիկ գրութեան մը մէջ I learned to sustain a very simple conversation with them in their own language (Armenia, Բոստոն 1907, No. 9, էջ 15, 18). հայերէն այս թղթովանքը եղաւ Կոնսթանտին համար «մշտատեւ անցագիր մը, եւ այն շատ հրաւայական անցագիր մը՝ միաբաններու համակրանքին անսրգել մոտ գործելու համար» (անդ, էջ 15): Այս համակրանքի շնորհիւ էր որ կրցաւ Կոնսթանտին ուսումնասիրութիւններ կատարել ազատօրէն կենդրոնական այս երկու հաստատութիւններու Մատենադարաններուն մէջ՝ կարեւոր քննադիրներու անվերապահ արտագրութեամբ:

Էջմիածնի Մատենադարանէն վերցուց Կոնսթանտին յատկապէս արիստոտելեան եւ պորփիրեան հայ քննադիրները, որոնց հետ համեմատեց Արիստոտելի ա. «Յաղագս տասն ստորոգութեանց եւ յաղագս մեկնութեան», Ճառերուն, բ. «Յաղագս աշխարհի եւ յաղագս առաքինութեանց», Սուտ-արիստոտելեան Ճառերուն եւ գ. Պորփիրի «Ներածութեան», յոյն քննադիրները¹: Այս գործին իբրեւ յաւելուած Կոնսթանտին աւելուեցաւ տրամադրեց Տաշեանին «Արիստոտելի յաղագս Աստուծոյ», գործին հայ քննադիրը, զոր նոյնպէս ընդօրինակած էր Էջմիածնի Թ. 2050 ձեռագրէն (Մայր-Յուր-Գալ): Այս հատուածը հրատարակուեցաւ նախ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի (1893, էջ 227) եւ յետոյ իբրեւ Յաւելուած Կոնսթանտին նախորդ գործին հայ թարգմանութեան մէջ²: — Պղատոնի գործերուն շատերը (Եւթիփոնոն, Պատասխանի Սոկրատայ, Տիմէոս, Մինոփս եւ Օրէնք) թարգմանուած էին հայերէնի, քայց իրենց խրթին լեզուին համար անտարակոյս մնացած էին անմատչելի նոյն իսկ քանասէրներու. Կոնսթանտին անգամ ձեռնարկեց հիմնովին ուսումնասիրել հայերէն մնացորդները, որոշել թարգմանութեան մերձուոր ժամանակը ու ցոյց տալ հայ քննադիրն պահած ընտրելագոյն ընթերցումները. այս մասին The classical Review թերթին մէջ նուիրեց նախ համոտ տեսութիւն մը, զոր պարբերաբար փութաց ընդարձակել ու կատարելագործել American Journal of Philology թերթին մէջ ծանրանալով մասնաւորաբար պղատոնեան օրէնքներուն՝ հայ քննադիրն հետ համեմատութեան³: — Rendel Harrieh փիլոսոֆիայի յոյն հատակոտորներու հրատարակութիւնը առիթ տուաւ

¹ A collation with the ancient Armenian versions of the Greek text of Aristotle's Categories de interpretatione, de mundo, de virtutibus et vitiis and of Porphyry's introduction, Oxford 1892 (Anecdota Oxoniensia).

² Տաշեան, Բնութիւնը Գոյց Դաւթի Անյաղթի կամ Թարգմանութեանց Արիստոտելի. Թարգմանութիւնը եւ Յաւելուած «Արիստոտելի յաղագս Աստուծոյ», Վիեննա 1893, չմտնէ նաեւ Մեսրոպ Տէր-Սոփուհեանցի թարգմանութիւնը, Արարատ 1892-1893:

³ On the ancient Arm. Versions of Plato, The class. Review, London 1889, համար 7, էջ 340-343 (Հայերէն թարգմանութիւն՝ Տաշեան, Հանդ. Ամս. 1890, էջ 159-160), On the ancient Arm. Version of Plato, Amer. Journ. of Philology, Baltimore 1892, համար ԺԲ, Թ. 2, էջ 193-210 (հայերէն՝ Հանդ. Ամս. 1892, էջ 33-37), On the old Arm. Version of Plato's Laws, անդ, 1892, Թ. 4, էջ 399-413 (չմտնէ Բագմիսեան, 1891, էջ 346), A collation of the old Arm. Version of Plato's Laws, Book IV, անդ, 1893, համար ԺԴ, էջ 335-349, Books V and VI, անդ, 1894, համար ԺԵ, էջ 31-50, On the old Arm. Version of Plato's Apology, անդ, 1895, համար ԺԶ, էջ 300-325:

հայագետին Փիլոնի գործերուն հայ թարգմանութիւնն ալ ենթարկելու քննութեան, որուն «նպատակն էր Հաճիսի հրատարակութեան վրայ յաւելուլ ընթերցուածներու այն տարբերակները, զորոնք Փիլոնի հայերէն թարգմանութիւնը կը դնէր մեր առջեւ»¹։ այս համեմատութեան շնորհիւ կարելի եղաւ նկատել թէ հայ թարգմանութիւնը «շատ տեղ կ'ուղղէ յոյն բնագիրը, շատ տեղեր ալ կը ներկայացնէ հետաքրքրական ընթերցուածներ եւ լոյս կը սփռէ Փիլոնի ձեռագիրներուն եւ. (sic) դարէն առաջ ունեցած վիճակին վրայ»²։ Ընդհանուր այս ուրուագիծը յաջորդաբար առաջնորդեց հայագետը մենագրութիւններու։ 1895ին հրատարակեց Փիլոնի «Յաղագս վարուց հայագետը մենագրութիւններու։ 1895ին հրատարակեց Փիլոնի «Յաղագս վարուց կենաց տեսականի» կարեւոր գործը³, որու մասին Տաշեանի ուղղած լատիներէն նամակով կը ծանուցանէր թէ իր հրատարակութեան յոյն բնագիրը վերականգնելու մեծապէս նպաստած է իրեն Փիլոնի հայերէն թարգմանութիւնը, եւ թէ գրութեան վերջը պիտի կցէ հայերէն բնագիրը⁴։ Փիլոնի գործերուն թարգմանութեան ժամանակը Ե. դարու մէջ գետնիցէլու փորձը մասց միշտ անյաջող ու տարաւ ուսուցչապետը շատ սխալ ենթադրութիւններու՝ իրենեայ գրութիւններու ժամանակը որոշել փորձած պահուն⁵։ Յիշեմ փիլոնեան գրոց նուիրուած երկու ուրիշ գրութիւններ ալ՝ On the Philonean text of the Septuaginta. Quaestiones in Genesim, sermo III (հրատարակուած Jew. Qu. Rev. VIII, էջ 88—122) եւ Note on the Philonean reading of two passages in the Timaeus, 38 B and 28 B (ի թերթին Journ. of Phil. XXI, էջ 71, տես Ղազիկեան, Մատենագիտութիւն, էջ 1333—1334)։ — Յովսէպոսի Հրէական պատմութեան հայ թարգմանութիւնն ալ գրաւեց Կոնսթանտին մտադրութիւնը։ The Journal of theological Studies ուսումնասիրեց յոյն մատենա-թէ Լեհացոյ նորագոյն ուրբինեան թարգմանութիւնէն յառաջ արդէն հայ մատենա-գրութիւնը ունեցած ըլլայ ուղղակի յոյն բնագրէն առնուած հնագոյն թարգմանութիւն մը եւ ինդրեց որ «Հայերը քննութիւն մը կատարեն իրենց մատենադարաններուն մէջ եւ ջանան գտնել իրենց ... գրականութեան ամենաազնիւ յիշատակարաններէն միոյն անաղարտ բնագիրը» եւ այս առթիւ յիշեցուց թէ «հնագոյն բնագրին մէկ օրինակը կորսուած է նաւաբեկութեամբ Բարնյուսոյ գլխուն մօտերը 1832ին, ուրիշ հարիւրաւոր հայ ձեռագիրներու հետ միասին, որոնք Մատրասէն կը փոխադրուէին Ս. Ղազար»⁶։ — 1898ին գործակցեցաւ Harrisի եւ Smith Lewisի Խիկարի պատմութեան բազմալեզուեան հրատարակութեան եւ ստանձնեց հայերէն բնագրին քննական հրատարակութիւնը Պարիսի չորս, բողիւն երկու, վենետիկեան մէկ եւ էջմիածնի մէկ ձեռագրին համեմատ։ Կոնսթանտին հնագոյն ձեռին մէջ ցոյց կու տար դեռ թիւններով հանդերձ եւ իր համեմատաբար հնագոյն ձեռին մէջ ցոյց կու տար «Բազմալեզուեան աղաւաղումներ, զորոնք բառնալու նպատակով Ա. Ա. կը խոստանար «Բազմալեզու»-ի մէջ յարմար առթիւ վենետիկի «ընտրեալագոյն» ձեռագրին ամբողջական հրատարակութեան ձեռնարկել»⁷։

¹ Specimen lectionum armeniacarum or a review of the fragments of Philo Judaeus as newly edited by J. R. Harris, Oxford 1890 (հայերէն՝ Տաշեան, Հանդ. Ամս. 1890, էջ 158/9)։

² Philo, about the contemplative life, or the fourth book of the treatise concerning virtues եւ այլն, Oxford 1896, էջ 281)։

³ 1895, հայ բնագիրը, էջ 154—180, «Հետապնդ սակս» եւ այլն (համեմ. Տաշեան, Հանդ. Ամս. 1895, էջ 17)։

⁴ Տաշեան, Հանդ. Ամս. 1895, էջ 17։

⁵ Տաշեան, Հանդ. Ամս. 1921, էջ 449—458։

⁶ Վարդանեան, Հանդ. Ամս. 1906, էջ 5, ծանոթ. եւ 1908, էջ 289—294)։

⁷ An old Armenian version of Josephus, Extract from the Journ. of theol. Studies, 1908, №. 36, էջ 577—583 (հայերէն թարգմանութիւն՝ Տաշեան, Հանդ. Ամս. 1906, էջ 5, ծանոթ. եւ 1908, էջ 289—294)։

⁸ The history of Aliphkar from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Greek and Slavonic versions, London 1898, տես Տաշեան, Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնը, Բ, էջ 1—152 եւ Բազմալեզու 1898, էջ 488/492։

Խիկարի պատմութեան՝ Սուրբ Դրբի հետ ունեցած սերտ առնչութիւնը հայագէտին համար կազմեց կամըջակ մը՝ ցայժմ յիշուած իմաստասիրական ու պատմական գրութիւններու ուսումնասիրութենէն անցնելու անմիջապէս անվաւերական գրքերու եւ նոր կտակարանի ուսումնասիրութեան: Jewish Quarterly Review-ի մէջ 1895ին Ադամ-գրքին անգլիերէն թարգմանութիւնը տուաւ եւ մատնանշեց թէ հայ ընագիրը ոչ թէ յոյն, այլ ասորի ընագրին հետքերը կը կրէ¹, որուն դէմ արտայայտուեցան սակայն Preuschen եւ Vetter պաշտպանելով հայուն յոյն ընագրէն թարգմանութիւնը²: Քիչ ետքը նոյն ուսումնասիրութիւն մէջ Սինկէրի հրատարակած Ռուբէնի եւ Շմաւոնի կտակներուն ընագիրները համեմատեց հայ թարգմանութեան հետ³, որուն յաջորդեց Յուդայի, Դանայ, Յովսէփայ եւ Բենիամինի կտակներուն հայ ընագիրներու հետ համեմատութիւնը⁴ եւ 1901ին «Յորայ կտակը եւ երկոտասան նահապետաց կտակը»⁵: Բարադամու եւ Յովսափատու նշանաւոր գրոյցի մասին յարուցուած գրական հոսանքին ալ խառնուեցաւ Կոնիքիք եւ յատուկ ուշադրութիւն հրաւիրեց գրոյցին վրացերէն եւ հայերէն թարգմանութիւններու վրայ եւ յիշեցուց թէ հայ թարգմանութիւնը Ժ. դարուն կատարուած է ասորերէնէ Ասատի ձեռքով⁶: — Նոր կտակարանի անվաւերականներու մէջէն քննութեան առաւ յատկապէս Կոնիքիք Acta Pilati եւ հայ թարգմանութեան երկու ընագիրները (α = Paris Codex armenus 44 եւ β = Paris Codex armenus 88) թարգմանեց յունարէնի եւ լատիներէնի, որովհետեւ the Armenian version clearly reflects a very primitive Text of the Acta Pilati⁷: Նոյնպէս քննութեան ենթարկեց Յակովբայ Նորոյ Տեառն «Լեւտարան մանկութեան Յիսուսի», անվաւերականը եւ վննետիկեան ձեռագրէ մը արտագրելով հայ ընագիրը հրատարակեց մասամբ Journal of Theology թերթին մէջ սա ծանօթագրութեամբ թէ «հայ ընագիրը յունարէնի հետ չի համաձայնիլ ամէն տեղ, այլ ունի մասեր, որոնք արաբական թարգմանութեան մէջ կը գտնուին. հայ թարգմանչին ընագիրն ասորերէն էր, ինչպէս կ'երեւի, թերեւս այն ընագիրը, զոր Նփրեմ ալ գործածած է»⁸: — Նոր կտակարանի մասին The Academieի մէջ համաժողով ընդհանուր տեսութիւն մը գրեց 1896ին⁹, որուն տարի մը ետքը յաջորդեց Journal of Theology-ի մէջ նոր կտակարանի Փշիտտա թարգմանութեան մասին յօդուած մը, լուսաբանուած հայ եւ ասորի թարգմանութիւններով ինչպէս նաեւ Նփրեմի Պաղոսի թղթոց մեկնութիւններուն հայերէն ընագրով: Իր այս ուսումնասիրութեամբ եկաւ հասաւ Կոնիքիք ի մէջ այլոց սա եզրակացութեան թէ ա. Ասորի Փշիտտան որոշակի կ'ընդնշմարտի Նփրեմի մեկնութեան հայ ընագրին մէջ, ք. միեւնոյն Փշիտտա ընագիրը — ոչ այնքան ընդարձակ տարածութեամբ ընականաբար — կ'ընդնշմարտի նաեւ նոր կտակարանի հայ եւ վրական թարգմանութիւններու մէջ

¹ On the apocalypse of Moses, Jew. Qu. Rev. VII, էջ 216-235.

² Die apokryphen gnostischen Adamsschriften, aus dem Armenischen übersetzt und untersucht, Giessen 1900, եւ Փետտէրի եւ գրախօսակարնի մէջ Theol. Quart. Tüb., 1903, էջ 599.

³ A collation of Sinker's texts of the testaments of Reuben and Simeon with the old Armenian version, Jew. Qu. Rev. VIII, էջ 260-268.

⁴ A collation of Armenian texts of the Testaments of Judah, Dan, Joseph, Benjamin, աւղ, էջ 471-485.

⁵ The Testament of Job and the Testaments of XII Patriarchs, աւղ, 1901, էջ 111-127, 258-274.

⁶ The Barlaam and Josaphat legend in the ancient Georgian and Armenian literatures, Folk-Lore 1896, էջ 101-142, տես Կ. Դ., Երասաւ, 1896, էջ 375 եւ Տ. Գ. Գ., Հանդ. Եմ. 1896, էջ 250:

⁷ Acta Pilati, Studia biblica et ecclesiastica թերթին մէջ Oxford 1896, էջ 59-132, տես էջ 69:

⁸ Protevangelium Jacobi, Journal of Theology, 1897, էջ 424-442, միմտէ Տ. Գ. Գ., Հանդ. Եմ. 1898, էջ 88:

⁹ The Armenian version of the New Testament, էջ 98-99:

երբեմն միասին եւ երբեմն առանձնակի եւ գ. հայ եւ վրական թարգմանութիւնները
 ասորական հիմ ունին եւ ներկայ ընագիրները խմբագրուած են ասորերէնէ եղած
 նախնական թարգմանութիւններէ յոյն ձեռագիրներու առաջնորդութեամբ¹: Նոր
 կտակարանի խնդրական տեղիքներու ուսումնասիրութեան ալ նպաստել կարծեց
 Կոնստանտինոպոլիսի զրաւ մանր յօդուածներով. այսպէս 1893ին The Expositorի մէջ փոր-
 ձեց ցոյց տալ թէ Մարկոսի վերջին տասնութերկու համարներուն հեղինակն է Արիս-
 տոն երէց, որովհետեւ Էջմիածնի Թ. 229 համբաւաւոր աւետարանին մէջ “յա-
 րուցեալ Յիսուս, է առաջ նկատած էր թէ կարմրագիր գրուած է “Արիստոն
 երիցու². 1898ին A Dictionary of the Bibleի մէջ (edited by J. Hastings) դեռ կը
 պաշտպանէր տարօրինակ միեւնոյն կարծիքը (հատ. Ա., էջ 154). կարծեց դարձեալ
 Նիւ Իրլենտի վկայութիւն մը գտած ըլլալ Դուկասու ընագրին մէջ Ա. եւ Բ. գլուխներու
 Նիւ Իրլենտի վկայութեան ի նպաստ³, նոյնպէս “իրք շնացեալ կնոջ, հատուածին (Յովհ. Ը,
 1—11) Էջմիածնի վերը յիշուած աւետարանին մէջ պահուած “նոր եւ քորորովին ան-
 սովորական մէկ ընագիրը, գտաւ, զոր ենթադրեց թէ Պապիաս եւ Գործք Առաքելոց, վեր-
 քանէն որ ըստ Հրէից, առած ըլլան հայերը⁴: “Պապիաս եւ Գործք Առաքելոց, վեր-
 նագրով փոքրիկ յօդուած մըն ալ տուաւ Class. Rev.ի մէջ (IX, էջ 258): Այս մանր
 ու անկարելի ուսումնասիրութիւններու քով (որոնք ստէպ քուն հակաճառումներու
 ըստիցան) կը մնայ իր տեսակին մէջ գլուխ գործոց մը “Յայտնութեան հայերէն
 թարգմանութիւնը, նախաներսէսեան խմբագրութեամբ արտագրուած Բողոքան
 Codex Armenusէն, c. 2 (1—32), համեմատուած անգլիերէնի (3—60), մանրա-
 հետ (33—46, 53—92 եւ 163—189), թարգմանուած անգլիերէնի (61—163) եւ ճիշտացած
 կրկիտ ուսումնասիրուած ընդարձակ յառաջաբանի մը մէջ (61—163) եւ ճիշտացած
 Կիրքի պարապմանց գրոց հայերէն ծանօթագրութեամբ (165—168), թարգմանու-
 թիւններով (150—162), անգլիերէն ծանօթագրութեամբ (165—168), թարգմանու-
 թեամբ (168—221) ինչպէս նաեւ նորին Կիրքի “Յաղագս տօնի սրբոյ Զատիկին,
 առ Թէոդոսիոս ուղղած թղթոյն հայերէն ընագրով (142—149) եւ անգլիերէն
 թարգմանութեամբ (էջ 215—221)⁵: Ս. Գրոց ուսումնասիրութեան հետ ուղղակի
 կապ ունեցող հայրախօսական երկերն ալ նիւթ կազմեցին Կոնստանտինոպոլիսի
 թիւններուն, այսպէս համբաւաւոր Պամփիլեան օրինակին եւ Եւթաղեան յառաջա-
 թանութիւններու մասին նուիրեց շատ կարեւոր յօդուած մը Journal of Philology
 թերթին մէջ եւ շեշտեց թէ Պաղոսի թղթերուն հայերէն թարգմանութեան համար
 հայ հայրերն ընտրած են ընագիր մը, զոր կրնանք անուանել Եւթաղեան նոր հրատա-
 րակութիւն, որ կը պարունակէր իր կարգին Պամփիլեայ ընագիրը. այս առթիւ մանր
 քննութեան ենթարկեց Եւթաղի ժամանակը եւ արտայայտուեցաւ գրութիւններուն

¹ The growth of the Peshitta version of the New Testament, illustrated from the old Armenian and Georgian versions, 1897, էջ 883—912, տես յայտնաւոր էջ 894. Հիմնական հիմն. Ամս. 1897, էջ 379—380:
² Ariston, The author of the last twelve verses of Mark 1893, թերթին Հոկտեմբեր Թոնի մէջ, հիմնական հիմն. Ամս. 1895, էջ 82—87 ինչպէս նաեւ
 Կ. Ա., Արարատ 1895, էջ 114 եւ անկի մանրամասն Տաշիւս, Հիմն. Ամս. 1895, էջ 82—87 ինչպէս նաեւ
³ Կ. Ա., Արարատ 1895, էջ 114 եւ անկի մանրամասն Տաշիւս, Հիմն. Ամս. 1895, էջ 82—87 ինչպէս նաեւ
⁴ Կ. Ա., Արարատ 1895, էջ 114 եւ անկի մանրամասն Տաշիւս, Հիմն. Ամս. 1895, էջ 82—87 ինչպէս նաեւ
⁵ Ein Zeugnis Ephraïms über das Fehlen von c. 1 und 2 im Texte des Lucas, ի թերթին Zeitschrift für
 armenien, édition phototypique du manuscrit No. 229 d'Etchmiadzin, Paris 1920, Folio 110, V°.

³ Ein Zeugnis Ephraïms über das Fehlen von c. 1 und 2 im Texte des Lucas, ի թերթին Zeitschrift für
 armenien, édition phototypique du manuscrit No. 229 d'Etchmiadzin, Paris 1920, Folio 110, V°.

⁴ S u z e u n h ուղղած Թոնի, Հիմն. Ամս. 1895, էջ 18:

⁵ The Armenian version of Revelation and Cyril of Alexandria's Scholia on the incarnation and Epistle on
 Easter, London 1907, հիմնական հիմն. Տաշիւս, Հիմն. Ամս. 1906, էջ 1, 47, 73:

հարազատութեան ի նպատակ¹: Նոյնպէս յատուկ ուշադրութեան առաւ Ոսկեքերանի եւ Նիքեմէն քաղուած “Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց խմբագիր,, անանուն գրութիւնը եւ տեղեկագրեց թէ մեկնութեանս մէջ գործածուած Գործոց քնագիրը կը տարբերի ծանօթ յոյն քնագիրներէն²: Այս անդրադարձումը շմաց այսպէս ամուլ, 1919 Սկիւնեանի ուղղած իր մէկ նամակով մատենադարանիս Թ. 571 Ձեռագրին սկիզբը պահուած Գործոց հատակոտոր մեկնութեան վրայ Սկիւնեանի ուշադրութիւնը հրաւիրեց ու այս հրաւերին շնորհիւ էր որ Սկիւնեան յաջողեցաւ աւետել հայագետին Նիքեմի Գործոց մեկնութեան կարեւոր գիտը³:

Հնագոյն շրջանի եկեղեցական հայերու հեղինակութիւններու ուսումնասիրութեան համար Կոնստանդնուպոլսի սպաս դրաւ մասնաւոր գործունէութիւն եւ շանաց քննասիրական օտար շրջանակներու մատչելի դարձնել հայ մատենագրութեան մեկնաւորած հայրախօսական գործերը եւ իբրեւ մասնագէտ արտայայտուեցաւ ստեղծանոց թարգմանութեան ժամանակի եւ արուեստի մասին: Յուշարձան գրական ժողովածուի մէջ իրենեայ նորագիւտ գործերուն հայերէն լեզուն համեմատութեան դնելու Փիլոնի գործերու հայ լեզուին հետ փորձեց որոշել անոնց թարգմանութեան ճիշդ ժամանակը⁴: Մարեմայ պաշտամունքին նախանիկեական իբրեւ կարեւոր յիշատակարան Expositor թերթին մէջ Գրիգոր Սքանչելագործի անունով հասած “Ի սուրբ Աստուածածինն եւ ի միշտ կոյսն,, ճառը թարգմանեց անգլերէնի եւ փաստեց հարազատութիւնը⁵: The Journal of Philology-ի մէջ հրատարակեց Ս. Աթանասի “Յաղագս մարմաւորութեան,, եւ “Ընդդէմ Արիոսի,, գրուածներուն հին հայ թարգմանութեան այժմեան քնագրէն տարբերութիւնները. Կոնստանդնուպոլսի հայ թարգմանութեան յոյն քնագիրը այժմեան յոյն քնագրէն հնագոյն գտաւ եւ կարծեց (վերաբերման քննականաբար) որ հայ թարգմանութիւնը Ե. դարուն կատարուած ըլլայ⁶: 1898ին Anecdota Oxoniensia շարքին մէջ հրատարակութեան տուաւ “Տրամախօսութիւն Լ'Թանասի եւ Զաքիէոսի,, եւ “Տրամախօսութիւն Տիմոթեայ եւ Ակիլոնի,, գրուածներուն յոյն քնագիրները եւ այս առթիւ վենետիկեան անտիպ օրինակին հայ քնագիրը համեմատելով մանրամասնօրէն յոյն քնագրին հետ՝ տարբերակները նշանակեց ծանօթութիւններու մէջ. հայ թարգմանութիւնն էր որ կը լրացնէր տրամախօսութեան յոյն քնագրին վերջաբանի պակասը, զոր փութաց իսկոյն թարգմանել հայագետն անտիպութիւնի եւ կցեց յոյն քնագրին⁷: Կը շեշտեմ անցողակի թէ Աթանասի Գործոց հրա-

¹ On the Codex Paphlari and date of Euthalius, Journ. of Philology, հատ. ԴԳ, էջ 241-259, որ քաղուածքէն թարգմանուած է Բազիլադէսի մէջ 1895, էջ 209-212 եւ 260-263, տես նաեւ Հայագետին այս մասին գրած ուրիշ մէկ յօդուածը, Zeitschrift f. d. neutestamentlichen Wissenschaften und d. Kunde d. Urchristentums, 1904, էջ 39-52:

² On the Western text of the Acts as evidenced by Chrysostom, Journal of Philology, հատ. ԺԷ, էջ 135-171 իմնով հանդ. Եմս. 1896, էջ 379 տես եւ Rendel-Harris, Four lectures on the Western text of the New Testament, London 1894.

³ Նորը Նիքեմի, Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց, հրատարակեց Հ. Ն. Սկիւնեան, Վիեննա 1921, տես Վարդանանի, հանդ. Եմս. 1922, էջ 403-409 եւ Merkh շատ կարեւոր ուսումնասիրութիւնը Theologische Quartalschrift, Innsbruck 1924, էջ 37-58 եւ 226-260:

⁴ The age of the old Armenian version of Irenaeus, Յուշարձան, Վիեննա 1911, էջ 193-202, իմնով այս մասին Վարդանանի, հանդ. Եմս. 1921, էջ 449:

⁵ On an ante-nicene homily of Gregory Thaumaturgus. The homily of St. Gregory the Wonder-Worker concerning the Holy Mother of God, ewer Virgin 1896, էջ 161-173:

⁶ On the sources of the text of S. Athanasius 1896, հատ. ԴԳ, էջ 285-300, տես Հ. Գ. Գ., հանդ. Եմս. 1896, էջ 247:

⁷ The dialogue of Athanasius and Zaeachaeus and of Timothy and Aquila, Oxford 1898, իմնով Տաշեանի, հանդ. Եմս. 1899, էջ 24-25;

Նոյնպէս Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի հրատարակած «Յիշատակ դատակնքաց Գորիս եւ Շմոնի վկայից», հնագոյն վկայաբանութիւնն իբրեւ *The earliest historical document* ներկայացուց թարգմանութեամբ եւրոպական քանասիրութեան, որ ասորի բուն սկզբնական քնագրին Ռահմանիի գիւտէն եւ հրատարակութենէն յառաջ (1899) յունարէն այլալայտ խմբագրութեամբ միայն կը ճանչնար Գորիսայ եւ Շմոնի վկայաբանութիւնը¹:

Ուսումնասիրուած այս նիւթերուն հետ, որոնք առաւելապէս ոչ-հայ հեղինակներու գործերը կը շօշափէին եւ հետեւաբար օտար նկարագիր ունէին, Կոնիքիւ հետեւեցաւ նաեւ ուղղակի հայագիտութեան եւ քննութեան նիւթ դարձուց հայ եկեղեցւոյ կանոնագիրքը եւ մասնատորապէս հայ ծիսագիտութիւնը, ինչպէս նաեւ ագգային հայ պատմագրութիւնը եւ ձեռագիրներու ցուցակագրութիւնը: *British Museum* Կոնիքիւ կը պարտի իր հայերէն քաւական ձոխ հաւաքածոյքին յօրինուածական ցուցակագրութիւնը²: Խորենացւոյ խնդրոյն մէջ Կոնիքիւ բունց որոշ դիրք. *Byzantinische Zeitschrift*ի մէջ 1901ին Սեդրեւստրոսի վարքին եւ Խորենացւոյ փոփոխակի յարաբերութեան հարցի մասին փորձեց Կարիէրի հակառակ արտայայտուիլ ուժգնօրէն ու չափազանց յանդուգն վերջաբան մը դրաւ իր գրութեան՝ «Ժամանակ մը ինծի ալ համոզիչ երեւցան Կարիէրի փաստերը. ուրախ եմ որ կըցայ ազատիլ այն ննթաղութեան լուծէն, որ անխուսափելի կ'երեւար եւ սակայն այսչափ դժուարութիւններ կը պարունակէր», այս առթիւ նշանաւոր յորդոր մը կարդաց հայերուն, զոր անգամ մըն ալ կը քաղձամ կրկնել այս տեղ. «Յուսարի է որ ամբողջ միջադէպը յորդոր կ'ըլլայ հայերուն իրենց ձեռագիրներուն մէջ ամբարուած միջնադարեան գանձերէն աւելի քան հրատարակելու: Իրենց թերթերուն եւ գրքերուն մէջ չափէն աւելի տեղի կու տան աննշան յայտարարութիւններու եւ տարապայման գուշակածոյ ենթադրութիւններու, խարխափելով զանազան տեսութիւններու եւ գուշակութիւններու մէջ, որոնք իսկոյն կը պարզուէին եթէ քիչ մը աւելի տպուէին ձեռագրական աղբիւրները³»: Այս յօդուածին իբրեւ յաւելում 1902ին Քրանսերէն գրութիւն մը տրամադրեց «Հանդէս Ամսօրեայ»,ի, որ կրկին անդրադառնալով ամբողջ խնդրին ջաննց Խորենացւոյ գործածած աղբիւրներու խնդիրը լուսաբանել ուրիշ տեսակէտով մը⁴, եւ տարի մը ետքը իբրեւ շարունակութիւն միեւնոյն նիւթին երրորդ աւելի քննարծակ յօդուած մը գրեց, որ փորձեց ջրել այս անգամ առաւելապէս Խալաթեանցի կարծիքները⁵: Խորենացւոյ աղբիւրներու քննութեան պահուն անտարակոյս ծնունդ առին «Զատկական ժամանակագրութեան», եւ Մադաղասի մասին գրուած երկու փոքրիկ ուսումնասիրութիւններ, մին տպուած *Journal of theological Studies*⁶ եւ միւսը *Byzantinische Zeitschrift*ի մէջ⁷: Կոնիքիւ Խորենացին Կարիէրի եւ Խալաթեանցի ուժեղ յարձակումներու դէմ պաշտպանելու եւ

¹ Armenian Acts of Guria and Shamuna, *The Guardian* 1887, էջ 227-229;

² A catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum, London 1913.

³ The date of Moses of Khoren, *B. Z.* 1901, էջ 489-504, տես հայերէն թարգմանութիւնը Տաշեան, Հանդ. Ամս. 1902, էջ 1-6 եւ 85-90:

⁴ Խորենացւոյ պատմութեան աղբիւրաց խնդիրը, Հանդ. Ամս. 1912, էջ 129-132 եւ 198-199:

⁵ Մ. Խորենացւոյ պատմութեան ժամանակի մասին, Հանդ. Ամս. 1903, էջ 30 36, 152 157, 215-218, 317-320, 325-330:

⁶ On the date of composition of the Paschal Chronicle 1901, Թիւ 6:

⁷ The relation of the Paschal Chronicle to Malalas 1902, էջ 395-405: Տես նաեւ *Life of St. Nino-Pasage relating to Nino in the Armenian History of Moses of Khoren* (M. 86), *The Armenian Version of Djianashet*.

կանոններուն վեց հատուածներն ալ. Ալիշանի հրատարակութեան մէջ, ինչպէս յայտնի է, այս վեց հատուածները իբրեւ վեց զատ զատ գրութիւններ համարուած են, մինչ չայագէտը ամբողջն իբրեւ մէկ գործ նկատելով վեց գլուխներու վերածնց կանոնները. կանոնագրքիս էական սա ծանօթագրութիւնը “այս սահմանադրութիւն կարգաց գրեցաւ հրամանաւ Ս. Սահակայ... ընկալեալ ի քաջ նահատակէն ի տեառնէն Գրիգորէ՝ թարգմանեցաւ միայն ի յունէ ի հայս, (Սոփ. էջ 113)” սապէս փորձեց լուսաբանել “շատ հաւանական է որ առաջին չորս գլխոց նիւթին մեծ մասը Դ. դարու առաջին կիսուն վերաբերի եւ հայ այժմեան քնագիրն ըլլայ կորսուած յոյն քնագրի մը թարգմանութիւնը, սակայն տարակուսական է թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ ըլլայ ասոնց անմիջական հեղինակը եւ ոչ ալ հաւանական է թէ ճիշդ այն ձեւով, զոր Սահակ տուաւ կանոններուս, հասած ըլլան ասոնք մեզի, քանի որ Դ. գլխուն Ը. կանոնին մէջ Աստուածածնի տօնին յիշատակութիւն կ'ըլլայ եւ նման տօն մը նոյն իսկ Հռոմ՝ չէր հաստատուած է. դարէն առաջ, “ուստի ակնյայտնի է որ կանոններուն մէջ ներմուծումներ եղած են,,: “Կը յուսամ” դարձեալ — կը յաւելու հայագէտը — քննել այս կանոններուն կապը հին յունական կանոններու մեծ զանգուածին հետ եւ ցուցնել թէ որքան լոյս կը սփռեն կանոններս ներքսագոյն Արեւելքի քրիստոնեաներու Դ. եւ Ե. դարու պահոց, տօններուն, խորհուրդներուն, կղերին, եկեղեցիներու եւ վանքերու պատմութեան մասին¹,. ղժքախտաբար չկրցաւ իրականացնել ուսուցչապետը իր այս շատ կարեւոր խոստումը, մինչդեռ կանոններուս մէջ յիշատակուած մատաղի սովորութեան մասին ընդարձակ գրելու խոստումը իսկապէս կատարեց, տես *Animal sacrifices in the Armenian Church* (Read March 10th 1898, էջ 40—48) *Les sacrifices d'animaux dans les anciennes églises chrétiennes* (Revue de l'histoire des religions 1901, էջ 108—114) եւ մասնաւորապէս *Armenian documents illustrating the history of the rites of the diatna* (*Rituale Armenorum*, էջ 67—85): — 1904ին Բանասէրի մէջ ձեռնադրութեան կանոններու վրայ ֆրանսերէն յօդուած մը հրատարակեց եւ կանոններու հնագոյն հայերէն քնագիրները Վենետ. Մխիթ. Մատենադարանի սեփականութիւն թ. կամ Ժ. դարուն գրուած երկաթագիր Մաշտոցէն (Թ. 457) արտագրելով եւ ուրիշ չորս օրինակներու համեմատութեամբ լոյս ընծայեց. նկատելով որ այս Մաշթոցի մէջ կը պակսի “կանոն ձեռնադրութեան եպիսկոպոսի, եւ թէ այս կանոնը միայն նորագոյն Մաշթոցներու մէջ կը գտնուի ԺԴ. դարուն Առաքել վարդապետի հեղինակութեամբ՝ փորձուեցաւ եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան Հայ եկեղեցոյ մէջ գոյութիւնը ժխտել². Հացունին սակայն եւ անանուն Բանասէր մը յաջողեցան Կոնստանտինոպոլի հաւառակ անհրաժեշտ փաստերով ապացուցանել թէ հայ եկեղեցին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունեցած է միշտ³: — Կոնստանտինոպոլի հայ ծիսագիտութեան ուսումնասիրութեան նուիրուած գլուխ գործոցը կազմեց անկասկած *Rituale Armenorum* Մաշտոցի թարգմանածոյ քննա-

¹ The Armenian canons of St. Sahak, Catholicos of Armenia, American Journal of Theology 1898, էջ 828—848. տես Տաշեան, Հանդ. Ամս. 1898, էջ 59:

² En concluant il faut noter que le diatna ne contient aucun rite de ձեռնադրութեան եպիսկոպոսի, à cet égard, il y a accord avec les canons d'Hippolyte, nom de l'ancien ordre de l'église égyptienne. Ce n'est que dans des mss. arm. très-modernes qu'on trouvera le կանոն ձեռնադրութեան եպիսկոպոսի, composé par Առաքել վարդապետ au 13me siècle. Avant cela il n'y en avait pas, Բանասէր 1904, էջ 279:

³ Բազմապէս 1906, էջ 152—160 եւ Բիզանդիոն 1906, Մարտ 20—22, Մայիս 31, Յունիս 1 թիւերը, Երկ 1905, էջ 228—232:

թիւնը¹ լիովի գոհացում տուած էր արդէն քննադատական բոլոր պայմաններուն եւ գիտական այս գործը օտար շրջանակներու պարբերաբար ծանօթացնելու պաշտօնն ալ Baumstarkի զրդումով ստանձնած էր Փէրհատեան²: Սակայն եւ այնպէս Կոնիքիւր ստոյգ համոզուած էր թէ the entire volume merits an English translation so that it may be accessible to European scholars (*Rituale Armenorum*, էջ V եւ *The American Journal of Theology* 1898, էջ 705—707): Երբ Փէրհատեանի անակընկալ մահովը ընդմիջեցաւ հրատարակութիւնը հայ պատարագներու լատիներէն թարգմանութեան, կրցաւ այնուհետեւ Կոնիքիւր վերստին անդրադառնալ նախկին իր ցանկութեան իրագործումին եւ *Patrologia orientalis*ի մէջ 1922ին հրատարակեց հայ քնագիրներուն անգլիերէն թարգմանութիւնը: Այս աշխատասիրութիւնը հայագիտական վերջին գործը կազմեց Կոնիքիւրի³. յանկարծաբան մահը վերջ տուաւ ընդմաստոր գործունէութեանը վաստակաւոր ուսուցչապետին, որ հեռացաւ մեզմէ անդարձ՝ ահաւոր դատարկ մը թողելով հայագէտներու շարքին մէջ:

Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՍԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՐԳ ԵՐԳՈՅԻ

ԸՌԵՋԻՆ ԵՒ ԵՐԿՐՈՐԳ ԹԵՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Աղբիւրներ:

Երգ երգոցի նոր բնագրի մը գիւտը մղեց զիս համառօտ ուսումնասիրութիւն մը պատարասել երգ երգոցի հայերէն թարգմանութեան մասին եւ տպագրութեան յանձնել նորագիտ բնագիրը: Չեռնարկեցի այս գործին սա խոր համոզումով, որ Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութեան իսկական արժէքը միայն այն ատեն կարելի է դատել, երբ մէն մի գրութիւն յունարէնի հետ համեմատութեան կը գրուի:

Ուսումնասիրութեան եւ բնագրի համեմատութեան համար առջեւս կը գտնուէին հետեւեալ տպագիրներն ու ձեռագիրները:

Ա. Ս. ԳՐԵՒ՝

1. Զօհրայեանի տպագրութիւնը, 1805, Վենետիկ (= Z, տարբերակները = Zn):
2. Ոսկան Վրդ.ի տպագրութիւնը, 1666, Ամստերդամ (= F):
3. Միսիթար Աբբասի տպագրութիւնը, 1733, Վենետիկ (= S):
4. Բագրատունւոյ տպագրութիւնը, 1860, Վենետիկ (= E):
5. Մեր Մատենադարանին, Թ. 71, Չեռագիրը, գրուած ԺԳ. դարուն (= A):
6. Մեր Մատենադարանին, Թ. 55, Չեռագիրը, գրուած ԺԳ. դարուն (= M):
7. Սարգիս Մալեանի Երուսաղէմի 15 Չեռագիրներու համեմատութիւնը, Թ. 244, Մեր Մատենադարանին (= J):
8. Դարձեալ Վիեննայի ազգ. գրատան Չեռագիրը (= H):

Բ. ՍՂՈՄՈՆԻ ԳՐԵՐՈՒ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐԷՆ՝

9. Մեր Մատենադարանին, Թ. 274, Չգրուած 1337 թ (= B):

¹ Սրբազան պատարագամատոյցը Հայոց, թարգմանութիւնը պատարագաց Յունաց, Ըստրոց եւ Լատինաց հանդերձ քննութեամբ, նախագիտելիօր եւ ծանօթութեամբ, Վիեննա 1897:

² *Denkmäler altarmenischer Messliturgie*, I. Ein dem hl. Gregorius von Nazianz zugeschriebene Liturgie, *Oriens Christianus*, Neue Serie I, էջ 204—214. II. Die angebliche Liturgie des hl. Katholikos Sahak, *անդ*, III, էջ 16—31:

³ *Old Armenian Liturgies*, *Patr. Or.* 1922.